

SAID HALİM PAŞA'S PREDICTS IN THE CONTEXT OF RELATIONSHIP BETWEEN CONSERVATISM AND SOCIOLOGY AND WESTERNIZATION CRITICS

MAHMUT HAKKI AKIN - CENK BEYAZ

Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Mail: mahmuthakin@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8140-8600>

Dr. Öğr. Üyesi İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Mail: cenk.beyaz@medeniyet.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9839>

ABSTRACT

Conservatism in Turkey has its own unique aspects. Said Halim Pasha was a remarkable thinker and politician with his original interpretations about Islamism and conservatism. In this article, the views of Said Halim Pasha, who developed a conservative sociological interpretation with an attitude centered on social reality, the spirit of the time and Islam in the pre-Republican period will be evaluated. First, the relationship between sociology and conservatism will be emphasized and then Said Halim Pasha's Islamic-based conservative sociological interpretation against imitator westernization will be determined. He believed that the change of a society should only happen within its own reality. Imitative Westernist conceptions have the potential to produce an alienation and cultural crisis in their own society. The radical and revolutionary change experienced after the Republic confirmed his predictions, as it brought together Islamism and conservatism, and was due to radical Westernization. This process also took place in spite of social reality and therefore sociology. Perhaps for his reason, Said Halim Pasha still draws attention in Turkish intellectual circles. In addition, a significant part of the social, cultural and political problems he identified during his period still continue to be important problems, even though more than a century has passed. The question of "why radical Islamist movements would not be successful in Turkey" can be answered through the thought of Said Halim Paşa.

Keywords: Said Halim Pasha, conservatism, sociology, Islamization.

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 17.09.2021
Kabul Tarihi: 15.11.2021
Yayın Tarihi: 02.01.2022
Yayın Sezonu: Ocak-Haziran

Makaleye Atıf Bilgisi

AKIN Mahmut Hakki-BEYAZ Cenk (2022). "Muhafazakârlık ile Sosyoloji İlişkisi ve Batılılaşma Eleştirisi Bağlamında Said Halim Paşa'nın Öngörülleri". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 18 Sayı: 62. (88-103)

muhafazakârdüşünce • yıl: 18 - sayı: 62 • ocak-haziran 2022

MUHAFAZAKÂRLIK İLE SOSYOLOJİ İLİŞKİSİ VE BATILILAŞMA ELEŞTİRİSİ BAĞLAMINDA SAİD HALİM PAŞA'NIN ÖNGÖRÜLERİ

MAHMUT HAKKI AKIN

CENK BEYAZ

ÖZ

Türkiye'de muhafazakârlık, kendine özgü yönleri sahiptir. Said Halim Paşa, muhafazakârlık ve İslamcılık konularında özgün yorumlara sahip bir isim olarak dikkat çekmektedir. Bu makalede Cumhuriyet öncesi dönemde belirgin bir şekilde toplumsal gerçekliği, zamanın ruhunu ve İslam'ı merkeze alan bir tavrıyla muhafazakâr bir sosyolojik yorum geliştiren Said Halim Paşa'nın görüşleri değerlendirilecektir. Öncelikle sosyoloji ile muhafazakârlık ilişkisi üzerinde durulacak ve Said Halim Paşa'nın bu ilişki temelinde öne sürdüğü İslam ve toplum merkezli, taklitçiliğe karşı muhafazakâr sosyolojik yorum tespit edilecektir. O, bir toplumun değişmesinin ancak kendi gerçekliği içinden olması gerektiğine inanmıştır. Taklitçi Batıcı anlayışlar, kendi toplumlarında bir yabancılaşma ve kültürel kriz potansiyeline sahiptir. Cumhuriyet sonrasında yaşanan radikal ve devrimci değişim hem İslamcılık ile muhafazakârlığı bir araya getirerek hem de radikal bir Batılılaşmaya dayandığı için onun öngörülerini doğrulamıştır. Bu süreç aynı zamanda toplumsal gerçekliğe ve dolayısıyla sosyolojiye rağmen gerçekleşmiştir. Belki de bu nedenle bugün hâlâ Said Halim Paşa önemli bir düşünür olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca yaşadığı dönemde tespit ettiği sosyal, kültürel ve siyasi sorunların önemli bir kısmı yüzyıldan fazla bir süre geçmesine rağmen halen önemli sorunlar olmaya devam etmektedir. Radikal İslamcı hareketlerin Türkiye'de neden başarılı olamayacakları sorusu da Said Halim Paşa düşüncesi üzerinden cevaplanabilecek bir sorudur.

Anahtar Kelimeler: Said Halim Paşa, muhafazakârlık, sosyoloji, İslamlaşmak.

Giriş

Türkiye’de “muhafazakâr” kavramının kullanımı, geniş bir kültürel çeşitliliğe işaret etmektedir. Siyasi, kültürel, iktisadi vb. unsurlara bağlı olarak sağcı, dindar, İslamcı, mukaddesatçı, gelenekçi, milliyetçi, devletçi ya da köylü, muhafazakâr tanımına dahil edilme eğilimi yaygın olarak bilinen bir durumdur. Buna karşılık Türkiye özelinde Atatürkçü, solcu, sosyal demokrat, sosyalist, komünist, laik vb. sıfatları haiz birey ve topluluklar muhafazakârlık karşısında konumlandırılmaktadır. Bu karşıtlık düşünüldüğünde, kavramın kökenine atıfla bahsi geçen toplulukların muhafaza ettikleri bir şeylerin olup olmadığı sorusu akla gelebilir. Bu hususta Türkiye özelinde muhafazakârlık kavramına atfedilen belirleyici ve öncelikli unsur din olmaktadır. Din unsurunun Türkiye özelinde bu denli öne çıkmasının ötesinde yine dinin kültürel, toplumsal, iktisadi ve benzeri birçok unsur çerçevesinde görünürlük, meşruiyet, söylem ve hayat alanı haline dönüşmesi Türkiye’ye has bir muhafazakârlığın dinin yanı sıra siyaseten çok daha görünür olmasını mümkün kılmaktadır. Pek çok insanın kabul edebileceği bu tespite rağmen köklü bir ideoloji olan muhafazakârlığın Türkiye’ye has biçimi içerisinde İslam’ın hangi oranda yer aldığı anlaşılabilmek önem arz etmektedir.

Kavram kökeni olarak muhafazakârlık; muhafaza etme, koruma, sakınma, güvende tutma gibi kök anlamlara karşılık gelmektedir. Modernleşmenin ilk ideolojilerinden olması bakımından muhafazakârlığın geçmişi, Batı Avrupa’da cereyan eden büyük siyasi olaylara ve toplumsal değişmeye dayanmaktadır. Muhafazakârlık, geleneğe ait ve geleneği sürdüren değerlerin korunmasının yanında toplumsal gerçekliğin kendi kaynakları ve sınırları bağlamında organik bir şekilde değişmesi görüşünü temsil etmektedir. Devrim gibi geleneksel olana karşı ve radikal değişmeyi temsil eden anlayışlar ve pratikler muhafazakarlığa karşıdır. Türkiye özelinde düşünüldüğünde Türk modernleşmesi boyunca yaşanan toplumsal değişimde eski ile yeni arasındaki uyumun nasıl sağlanacağı önemli bir mesele olmuştur. Türk modernleşmesinde nesiller arası farklılaşmaya bağlı zihniyette ve pratikte radikal değişme talebi daha güçlü bir hale gelmiştir. Devrimci değişim talepleri özellikle II. Meşrutiyet ortamında daha güçlü bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştır. Cumhuriyet döneminde de inkılaplar yoluyla devrimci bir siyaset anlayışı pratikte de uygulanmaya çalışılmıştır. Bu yazıda değişimi radikal bir zihniyetle talep eden kesimlere karşı kendi toplumsal gerçekliğinin farkında hareket edilmesi ısrarıyla muhafazakâr bir sosyolojik yorum üreten İslamcı düşünür Said Halim Paşa’nın görüşleri değerlendirilecektir. O, kendi dönemindeki tartışmalarda devrimci bir anlayışla hareket etmenin, Batı’yı da

kendini de bilmeden atılacak adımların topluma potansiyel maliyetine sürekli dikkat çekmiş ve birçok öngöründe bulunmuştur. Bu öngörülerin temelinde Batı sosyoloji tarihinde de güçlü bir şekilde görülen muhafazakarlık ile sosyoloji arasındaki ilişkinin izleri takip edilebilir.

Sosyoloji ile Muhafazakârlık İlişkisi

Modern ideolojiler, modernleşmenin toplumsal ve siyasal bölünmelerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Sosyoloji de aynı dönemin bir ürünüdür ve modern ideolojiler ile sosyoloji arasında ilişkiler kurulmuştur. Elbette sosyoloji, bir bilim olma iddiasıyla kurulmuştur. Bilimlerin ideolojilerden bağımsız disiplinler olması gerektiği kabulü önemli bir ihtiyatı göstermekle birlikte sosyolojinin liberalizm, muhafazakârlık ve sosyalizmle ilgisi var olmuştur. Burada özellikle iki ideolojinin sosyolojiyle ilişkisinin daha güçlü kurulduğu sosyoloji tarihine bakılarak da iddia edilebilir. Liberalizmin Aydınlanmadan gelen bireyci yönü karşısında muhafazakârlık ve sosyalizm, birey karşısında toplumu ve toplumsal gerçekliği önceleyen bir yöne sahip olmuştur. Saint-Simon'un sosyolojinin yanında sosyalizmin kurucularından olması, Marx'ın ideolojisinin sosyolojinin en önemli teorik kaynaklarından biri olması ve sosyoloji tarihine etkisi örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte Sanayi ve Fransız Devrimlerinin toplumsal süreklilikte kırılmaya yol açması ve pek çok bunalıma sebep olması toplumsal düzen fikriyle sosyolojinin birlikte şekillenmesine sebep olmuştur. Hatta sosyolojinin bir bilimsel disiplin olarak gelişmesi sürecinde toplumsal düzenin yeniden sağlanması için bilgi üretme amacının merkezi bir yeri olduğu da bilinmektedir. Burada toplumsal düzeni sağlamaya ilişkin anlayışın ve arayışın muhafazakârlık ve sosyalizm için karşılıkları olduğu düşünülebilir. Muhafazakârlık, geleneğe bağlı düzenin korunması ve düzenin daima düzensizlikten daha iyi olduğu kabulüne sahiptir. Farklı sosyalizm yorumlarında “gelecek” esas alınmakla birlikte devrim sonrasında toplumu yeniden düzenleme anlayışı yine önemli bir yerdedir. Burada bir düzen oluştuktan sonra kendisini sürekli yenilemeyle ilgili şartları ne kadar oluşturabileceği ayrıca önemli bir tartışma konusudur. Özellikle devrimci ideolojilerde devrim sonrasında “devrimin muhafaza edilmesi” gibi bir durum kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle düzenin doğrudan kendisi bir muhafaza etme durumunu üretebilmektedir. Bu tespitlere rağmen, muhafazakârlık ve sosyalizm ideolojik açıdan birbirine zıt yerde konumlanmaktadır. Düzen fikrine yapılan vurgu, ideolojiler ötesinde bir duruma işaret etmektedir.

Muhafazakârlık ile sosyoloji arasındaki ilişki konusunda akla ilk gelen isimlerden biri Robert Nisbet'tir. O, 19. ve 20. yüzyıl ideolojilerinin "kurucu" unsurlarında belli belirsiz kol gezen değer ve perspektif gerilimlerinin Max Weber, Ferdinand Tönnies, Emilé Durkheim ya da Georg Simmel gibi klasik sosyologların yazılarında bulunduğunu iddia etmiştir (Nisbet, 2013: LVII). Burada klasik sosyologların gelenekselci ya da siyasi açıdan muhafazakâr oldukları iddia edilmemektedir. Ancak sosyolojinin özellikle klasik sosyolojide temel dikotomilerden biri olarak kabul edilen geleneksel-modern, organik-mekanik, cemaat-cemiyet (gemeinschaft-gesellschaft) ayrımı üzerine kurulmasına vurgu yapılmaktadır. Klasik sosyolojinin merkezi ayrımı, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel yansımaları olan ideolojik bir ayrımdır. Aydınlanmadan kaynağını alan ve geleneksel toplumsal düzene karşı ve onu yıkmaya üzerine kurulan anlayış karşısında konumlanan muhafazakârlık, toplumsal birey karşısında belirleyici ve üstün olarak tanımlanmıştır. Bireycilik karşısında toplumun düzen ve istikrar arayışının klasik sosyolojideki kurucu yönü göz önünde bulundurulduğunda Auguste Comte'tan Emilé Durkheim'a uzanan çizginin muhafazakâr etkileri de daha net bir şekilde görülebilmektedir. Nisbet (2013: 17), kolektif bilinç, kolektif vicdan, kurumlar, fikirlerin fonksiyonel karakteri, ara kurumlar ve bireyselleşmeye yöneltilen topyekûn saldırı gibi Durkheimcı sosyolojinin temelinde bulunan unsurlarda güçlü bir muhafazakâr etki olduğunu savunmuştur.

Muhafazakârlık ile sosyolojinin bir bilim olarak kurumsallaşması arasındaki ilişkiye dair bir başka yazısında Nisbet (2020: 202–207), muhafazakârlık için tespit ettiği dokuz önermenin klasik sosyolojideki güçlü izlerine dikkat çekmiştir. Muhafazakârlığın temel dokuz önermesi şunlardır:

1. Toplumun organik bir bütün olması,
2. Toplumun bireye önceliği,
3. Toplumun bir bütün ve bireylere bölünemez yapıda olması,
4. Sosyal olguların karşılıklı bağımlılığı ilkesi
5. Kurgusal doğal haklar yerine insanın ihtiyaçları ve zaruretlerin öncelikli olması,
6. Her insanın, geleneğin ve kurumun insan hayatında bazı temel ihtiyaçları karşılması,
7. Toplumun en küçük biriminin birey değil; sosyal gruplar olması,
8. Sosyal düzensizlik olgusunun teşhisi,

9. Varoluşun kutsal, rasyonel olmayan ve faydaya dayanmayan unsurlarının vazgeçilmez değeri.

Muhafazakârlığın temel önermeleri, toplumun sui generis bir gerçeklik olması kabulüne karşılık gelmektedir. Bu kabul, sosyolojinin farklı teorik yaklaşımlarında farklı yorumlarla açıklansa da üzerinde uzlaşılan bir varsayımdır. Kurumlar, örgütler, gruplar ve bireylere ait roller, belli bir düzenlilik ve geleneğe bağlı süreklilik içinde anlam kazanabilir. Sosyolojinin bir bilim olma iddiasıyla ortaya çıkışından itibaren modern toplumun nasıl örgütleneceği sorusu merkezi bir soru olmuştur. Bu soru, sosyoloji ile muhafazakârlık arasındaki yakın ilişkiyi anlamaya imkân sağlayan bir sorudur. Topluma belirli bir yön vermek amacı taşısın ya da taşımamasın toplumu bilimsel bir perspektiften açıklama iddiası, zımnen onun geçmişten bugüne süre giden kurumlaşmış bir düzen olması kabulünü içermektedir. Sosyoloji ile muhafazakârlık arasındaki ilişki, sadece klasik sosyologlarda değil, onların etkisiyle gelişen daha sonraki sosyoloji teorilerinde de takip edilebilir. Burada 20. yüzyıl sosyolojisinin en etkili isimlerinden biri olan Talcott Parsons'ın iyi bir Durkheim ve Weber takipçisi olmasının yanında işlevselci teorisinin muhafazakâr bir karakterde olmasına değinilebilir.

Genel hatlarıyla belirtilen muhafazakârlık ile sosyoloji arasındaki güçlü ilişki, Said Halim Paşa'nın düşüncelerinde takip edilebilir. Düşünceleri üzerine çalışanların da sosyolojik yorumlarında bu ilişkinin merkezi bir yerde durduğuna dair tespitleri bulunmaktadır (Özyurt, 2013; Tak, 2021; Dönmez, 2021). Nitekim Said Halim Paşa'nın özgün bir düşünür olarak değerlendirilmesinin en önemli nedenlerinden biri, belli bir dönemde ve o dönemin şartlarını gözeterik yazdığı eserlerinde tutarlı bir duruşun bulunmasıdır. Bu tutarlılık, aynı zamanda onun düşüncesinde bir sistematığın takip edilmesini de sağlamaktadır. Özellikle Anayasa tartışmalarında aynı kaygılarla muhayyel "birey" odaklı kabulden kaçınması ve başka toplumsal ve siyasal şartlar altında oluşturulan bir anayasanın kendi toplumuna uydurulmasına karşı çıkması (Said Halim Paşa, 2015: 46-49), muhafazakâr eğiliminin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bu tavır, liberalizmin Aydınlanmadan gelen bireyciliği karşısında toplumsal gerçekliği kendine özgüllüğü dolayısıyla savunan muhafazakâr bir tavidir.

Said Halim Paşa'nın bugünleri tahmin edip etmediğini bilmek zor. Eğitimi yabancı ülkelerde alması, yabancı dillere olan hâkimiyeti ve yazdıkları bir arada düşünüldüğünde ideolojiler ve sosyoloji arasındaki ilişkiye hakim olduğu tahmin edilebilir. Ancak Said Halim Paşa'nın İslamcılığa dair

düşüncelerini muhafazakâr düşünce ile anlatmaya yönelmesi ve hatta Muhafazakâr adıyla bir parti kurmak istemesi, bir ölçüde yaşadığı dönemdeki sorunların çözümünde İslam'ı merkeze alması ve siyaseten değil de toplumsal temellere yönelik bir yol aramasıyla ilişkilendirilebilir. Bu da onun sosyolojiye daha yakın konumlandığı yorumunu yapmaya imkân sağlamaktadır. İslam, muhafazakârlık ve sosyoloji genel düşüncesinde birbiriyle uyumlu bir bütünsel anlayışı inşa etmektedir. Ona göre, içinde yaşadığı topluma göre bir çözüm bulma arayışı siyaset araçlarıyla değil bizatihi toplumsal dinamikleri dikkate alan bir tavırla mümkün olabilirdi. İslam, bir medeniyet kaynağı olarak onun düşüncesinde var olan toplumsal gerçekliğin esas üretici kaynaklarının başında gelmektedir.

Said Halim Paşa'nın Düşüncelerinde Muhafazakâr Sosyolojinin İzleri

Said Halim Paşa'nın bir sosyolog olup olmadığı elbette tartışmalı bir konudur. Onu Ziya Gökalp ya da Prens Sabahaddin gibi doğrudan Türkiye'de sosyolojinin kurucuları arasında zikretmek genelde benimsenen bir tavır değildir. Ancak Said Halim Paşa'nın düşüncelerini yazdığı kısa makale ya da risale tarzındaki metinlerde güçlü bir sosyolojik perspektifin var olduğu dikkat çekmektedir. Düşüncelerini değerlendirirken Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan olayları ve genel düşünce ortamının etkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. O, Türk modernleşmesinin temel tartışmalarına dâhil olmuş ve Türkiye'nin yaşadığı değişimle ilgili özgün fikirler ortaya koymuştur. Nicelik olarak oldukça az sayıda çalışma bırakmış olsa da özellikle II. Meşrutiyet döneminde kültür ve medeniyet tartışmasına özgün katkılar sunmayı başarmıştır. Bu durum, vefatından yıllar sonra da fikirlerinin etkili olması ve dikkat çekmesi üzerinden takip edilebilir.

İslamcı bir düşünür ve devlet adamı olarak Said Halim Paşa'nın kültür ve medeniyet konularını ele alırken muhafazakârlık ve sosyoloji arasındaki yakın ilişki üzerinden hareket ettiği tespit edilebilir. Bu ilişkiyi net bir şekilde gösteren ve onun bütün yazılarında ısrarla vurguladığı bir sabiteden bahsedilebilir. O, yenilenme ve değişimle ilgili izlenecek siyasette toplumsal gerçekliğin kendi karakterini ve kendine özgü durumunu dikkate almak gerektiğiyle ilgili bir ısrara sahip olmuştur. Batı medeniyetiyle İslam medeniyetini net bir şekilde birbirinden ayırmış ve bu iki medeniyetin insana ve varlığa ilişkin temel kabullerinin birbirlerinden farklı olduğunu savunmuştur. Said Halim Paşa (2015: 29), taklitçi bir anlayışla “sırf Batı'da var, bizde de olsun”

denilerek izlenen siyasetin, toplumsal ve fikrî bunalımlara sebep olduğunu iddia etmiştir. Ona göre taklitçilik yüzünden aydınların bir bölümü yıkıcı ve tahrip edici bir nihilizme sürüklenmiştir. Üstelik bütün bu tahribat düzeltme iddiasıyla yapılmıştır. Hâlbuki Said Halim Paşa (2015: 30), “düzelmenin ancak değiştirerek koruma ile mümkün” olduğunu kabul etmiştir. Eskiye koruma ve değiştirmenin bir arada olması, muhafazakâr bir tutuma karşılık gelmektedir. Bu anlayış, devrime karşı ancak kendi yapısal dinamikleri üzerinden değişimi kabul etmektedir. Klasik sosyolojide kurucuların sosyoloji için belirledikleri toplumsal gerçekliğin açıklanması hedefi de bu iki yöne sahiptir: Kendi gerçekliğini bilmek ve bu gerçekliğin içinden değişmek.

Taklit edenin ve taklit edilenin içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal şartlar birbirinden ayrı gerçeklikler olduğu için yeni bir düzen kurma adına atılan adımlar yapay bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Burada onun vurguladığı şey, kültürler ve medeniyetler arasındaki kendiliğinden süre giden bir etkileşim ve alışverişin dışında kendi gerçekliğini yok sayan bir taklitçiliğin ürettiği tahribattır. “Mukallitliklerimiz/Taklitçiliğimiz” başlıklı makalesinin sonundaki cümleler sosyolojiyi önemseyen muhafazakâr bir tavrı net bir şekilde yansıtmaktadır (Said Halim Paşa, 2015: 33): “Sözün kısıtı, bizi kendimizi bile kavramaktan alıkoyan taklit ve iktibaslarla durumumuzu düzeltmeye çalışmakla, çok acı bir toplumsal kargaşaya ve siyasal anarşiye yol açmaktan başka bir sonuç elde edemeyeceğimizden zerre kadar kuşku duymamalıyız.” Dikkat edilirse, bu cümlede toplumsal kargaşa ve siyasal anarşi kavramları kullanılmıştır. Bu kavramlar, Fransız Devrimi’nin toplumsal ve siyasal sonuçları olmalarının yanında sosyolojinin bir bilim olarak kurulması ihtiyacını açıklamak için de kullanılan kavramlardır. Toplumsal kargaşa ve siyasal anarşi ortaya çıktıktan sonra toplumsal düzenin yeniden kurulması başlı başına bir sorun olarak ortaya çıkmakta, kargaşa ve anarşi öncesi düzen aranır hale gelmektedir. Başka bir deyişle olumsuz durumu aşmak için toplum kendisine dönmeye çalışmaktadır.

Said Halim Paşa’nın yaşadığı dönemde Batı’yı en iyi bilen aydınlardan biri olduğu inkâr edilemez. Burada bilmekten kasıt sadece Batılı literatürü okumak ya da kısa süreli Batı ülkelerinde bulunmanın ötesinde bir duruma işaret etmektedir. Bütün tahsilini Batı’da almış olması, eserlerini Fransızca yazması dışında Batı’yı daha bütünsel bir perspektiften anlamış olması asıl üzerinde durulması gereken husustur. Said Halim Paşa için problemlili olan durum, birkaç nesil önce Batı’yı tamamen olumsuz gören ve her şeyiyle kendisini ona karşı konumlandıran anlayıştan Batı medeniyetini tamamen

olumlu gören ve kendisinde olanı terk ederek ona sorgusuz sualsiz dahil olunması gerektiğini söyleyen anlayışa geçiştir. Bu geçişin kendisi bile meseleleri kendi gerçekliğinde kabul etmemenin bir sonucudur. Yine buradaki yüzeyselliğin bir sonucu olarak olumlu ve olumsuz sonuçları tek bir sebebe bağlamak gibi yanlış ve kolaycı bir yaklaşım, Said Halim Paşa tarafından eleştirilmiştir. Sosyal olguların tarihsel bir birikime sahip olduğuna ve tek bir nedene bağlı olarak açıklanamayacağına dikkat çekmiştir (Aktay, 2021: 200). Dönemine göre sosyal gerçekliğin çoklu nedenselliklere göre açıklanmasına dair vurgusu ve ısrarı önemli bir detaydır.

Said Halim Paşa'daki bu tavrı besleyen en önemli unsurlardan biri ise, derdini çektiği toplumun İslam'ı merkeze alacak biçimde ve aynı zamanda Batı'daki gelişimlerden de bihaber olmadan modernleşmesini sağlamak şeklinde tezahür etmektedir. Bu bağlamda Said Halim Paşa'nın bu fikri istikameti "muhafazakâr-reformcu" çizgide değerlendirilmektedir (Özyurt, 2013). Diğer yandan bir ideoloji olarak muhafazakârlığın, sosyalizm ve liberalizme kıyasla "daha toplumcu" olma vasfı ile birlikte insanlığın ortak ve sosyal bir mirası devralması türünden bir yapısı (Özyurt, 2013) dikkate alındığında Said Halim Paşa'nın, İslam'ın temel akidelerinden ve İslamcı düşünceden vazgeçmeyeceği dikkate alındığında, toplum temelli bir çözüm arayışı İslamcılığın muhafazakârlık şeklinde bir form ile öne sürüldüğü öngörüsünde bulunmamıza imkân verebilir. Bu öngörüü ya da yaklaşımı dönemi açısından haklı çıkaracak şekilde İslamcılığın ortaya çıkışı da muhafazakâr ideoloji çatısı altında II. Meşrutiyet sonrasına tekabül etmektedir (Özyurt, 2013). Tüm bu unsurlar göz önünde tutulduğunda Said Halim Paşa'nın bir ölçüde formülize etmeye çalıştığı düşünce zemininin dönemi için çığır açan ve bugün dahi önemi haiz bir veçhesinin olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

İslamcılığın bir fikri akım olarak belirginleşmesi bir yönüyle dönemi bağlamında Müslüman ve muhafazakâr olan topluluk içerisinde ikili bir ayırma da sebep olmuştur. Bu ayırım bugün için de kaba hatlarıyla benzerlik ihtiva edeceği üzere "reformcu" ile "gelenekselci" İslamcı şeklinde vuku bulmaktadır. Bu hususta Said Halim Paşa, gündelik, geçici ve pratik çözüm arayışlarının beyhude olduğunu düşünerek derinlemesine ve toplumun kendisinden çözümler bulabilmek maksadıyla çağın beynelmilel güncel tartışmalarını dikkate alan toplumsal fikir ve eylemleri rasyonalist bir biçimde ele alarak fikir yoğun, uzun erimli, sosyoloji tabanlı, muhafazakâr pratikte bir anlayış geliştirmeye çalışmaktadır. İslamcı düşüncenin muhafazakâr

pratiğe dönüşmesinde veyahut İslamcılık ve muhafazakârlığın temel İslami değerleri yok etmeden, muhafaza ederek ve aynı zamanda çağdaş terennümleri de taklitçiliğe bulaşmadan var kılma çabasının hudutları da radikal Batıcılar ile geleneksel İslamcılar arasında çizilmekteydi. Ancak Said Halim Paşa için İslam, yaşanılması gereken bir din olma vasfına sahiptir (Said Halim Paşa, 2015: 165). Böylelikle Said Halim Paşa'nın, Batı'daki ülkelerde cereyan eden modernleşme, gelişme ve benzeri hareketlenmelerin karşısına İslam'ı temel alan bir hayat alanı inşa etmeye çalıştığı da öne sürülebilir. Öyle ki Said Halim Paşa, ısrarla ve sürekli bir biçimde toplumunu tanımayan kör taklitçileri kıyasıya eleştirir. Onların yaptığı gibi Batı'daki gelişme çizgisini siyaset kanallarıyla topluma aksettirme yerine toplumun içinden hareketle toplumun sorunlarına dair çözüm üretme tavrını ortaya koyabilen Said Halim Paşa, devleti kurtarmak vurgusundan çok korumak ve muhafaza etmek türünden bir tavır geliştirir. Ona göre siyaset, sosyolojiyi takip etmek durumundadır. Toplumsal gerçeklere rağmen yapılan siyasetin bir fayda üretmesi beklenemez.

Said Halim Paşa ve düşünceleri, şehit edilmesinden çok uzun zaman sonra dikkate değer bir ilgiye mazhar olabilmıştır. Burada Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve yeni bir ulus devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda İslamcı düşüncelerin görünür ol(a)mayışının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, özellikle Said Halim Paşa'nın İslam'ı, milletin temel unsuru olarak kurgulamasına karşıt olarak yeni cumhuriyette dinin milletin kültürel unsurlarından biri olarak ön plana çıkarıldığı şeklinde vuku bulmuştur (Özyurt, 2013). Ancak Said Halim Paşa'nın yaşamış olsaydı fikirlerinin ne yöne evrileceğini kestirebilmek güçtür. Onun İslamcılık, muhafazakârlık ve sosyoloji-toplum arasında kurduğu ilişki yıkıcı değildir. Onun düşüncelerinde tespit edilen sorunları tadil edici, mevcudu, özü, sabiteyi (İslam'ı) muhafaza edici bir şekilde ilerlemeye meyyal bir fikir ve eylem içeriği haiz olmaktadır. Bu bakış açısına ek olarak çağın gerekliliklerini de ihmal etmeyerek Osmanlı toplumunun her şeyden önce "kendi olması" gerektiğini de vurgulayan Said Halim Paşa, Batılı ülkelerdeki düşünce ve eylem akımlarına karşı taklide düşülmemesi gerektiğini ısrarla öne çıkarmaktadır. İçte ve dışta bu gibi hudutları öne süren Said Halim Paşa için tek, kesin ve doğru bir Batı ya da İslam dünyası kabulü söz konusu değildir. Bağlamına göre her iki medeniyetin kendine has menfi veya müspet tarafları bulunmaktadır.

Said Halim Paşa'nın İslami düşünce, muhafazakârlık ve toplum arasında kurduğu ilişki, sosyolojinin bilimselliğine karşı bir şekilde olması gerekeni söylemeye yönelik bir içeriğe bürünmüş gözükmektedir. Olanı gereken ya da siyasete doğru giden ve İslamlaşma olarak benimsenen yol, onun düşüncesinde sosyolojik bir temele, yani "olan"a dayanmaktadır. Sosyoloji burada daha araçsal bir konumdadır. Başka bir deyişle Said Halim Paşa'nın sorunların tespitine ilişkin düşünceleri "olan"ı ifade etmesi bakımından sosyolojik bir yöne sahiptir. Elbette Said Halim Paşa'nın genel bir biçimde "olması gereken" bağlamında çözüm bulabilme gayretiyle temel aldığı İslamcılık-muhafazakârlık-sosyoloji üçlemesi bir yorumdur ve kendi dönemiyle ilgili bazı tartışmaların içinde anlamlıdır.

Said Halim Paşa, düşüncelerini pratikte gerçekleştirmek yönünde adımlar da atmıştır. Mütareke sonrasında İttihat ve Terakki Fırkası'nın fiilen dağılması üzerine 1918 yılının Ekim ayında arkadaşlarıyla "Muhafazakâran (Muhafazakârlar) Fırka" adında bir siyasi fırka kurmak istemiştir (Soydan, 2021: 435). Bu siyasi fırka resmen kurulmamışsa da Said Halim Paşa'nın muhafazakarlık yorumunu yansıtmaya açısından önemlidir. Fırka ile ilgili hazırlanan gazete haberinde fırkanın şu esaslar üzerine kurulacağı belirtilmiştir (Soydan, 2021: 437): "Devletin İslam ahkâmına tabi olması; İslam'ın hakiki anlayışının esas alınarak en güzel surette tatbik edilmesi; belirlenen esasların zamanın ihtiyacına göre tedricen uygulamaya konulması; devletin ve milletin saadet ve selametinin temin edilmesi için çalışılması." Bu fırka kurma girişiminde İslamcı bir düşünür olarak Said Halim Paşa'nın muhafazakâr tavrı görülmektedir. Yine fırkanın üzerinde çalışılan programı taslağında onun daha önce yazdığı pek çok esere dair izler bulunmaktadır.

Said Halim Paşa'nın Öngörülleri ve Türkiye'de Yaşanan Değişim

Said Halim Paşa 1921 yılında şehit edildiği sırada Türkiye'de bir bağımsızlık mücadelesi veriliyordu. Şehadetinden hemen önce yazdığı yazılarda Anadolu'da verilen mücadeleye destek olunması gerektiği ile ilgili net bir görüş sahibi olduğu bilinmektedir (Said Halim Paşa, 2019). Ayrıca kardeşi Abbas Halim Paşa ile başından itibaren Milli Mücadele'ye maddi manevi destekte bulunmuştur (Bostan, 2021: 32). Millî Mücadele'nin farklı kesimleri bir araya getiren birleştirici ve dayanışmacı bir yönü vardır. Mehmet Akif, Eşref Edip, Ali Şükrü ve Hasan Basri Bey gibi siyasi görüş olarak Said Halim Paşa ile daha yakın isimler de aktif bir şekilde Anadolu'daki bağımsızlık hareketine destek vermişlerdir.

Millî Mücadele sonrasında ortaya çıkan barış şartlarında yaşanan değişim, Türk modernleşmesinde “devrim” olarak kabul edilebilecek radikal bir süreç olarak devam etmiştir. Şehit edilmesinin hemen öncesinde yazdığı ve Türkçeye *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı* başlığıyla tercüme edilen kitabında Anadolu’daki mücadeleye desteğini açıklamakla birlikte özellikle Millî Mücadele’nin lideri Mustafa Kemal Paşa ile ilgili yine destek veren ancak ihtiyatı da gözeten tavrı dikkat çekicidir. Öncelikle Said Halim Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’yı yakından tanıdığı anlaşılmaktadır (Said Halim Paşa, 2019: 70-73). Bu görüşlerinde çok net bir şekilde Mustafa Kemal Paşa’yı ve Millî Mücadele’yi desteklemekte ve onların aleyhine yapılan propaganda karşısında durmaktadır. Ancak Mustafa Kemal Paşa ile ilgili ihtiyatı, siyasi görüşleriyle ilgili değildir. Kitapta bu bahse girilmemiştir. Daha çok kişisel özellikleri ve karakteriyle ilgili iddialarda bulunmuştur. Said Halim Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’yı siyasi görüşleri dolayısıyla değerlendirmemesi, büyük ihtimalle savaş şartlarının oluşturduğu genel havayla ilgilidir. Çünkü 1921’de iç ve dış kamuoyunda İslam’ın son kalesinin bağımsızlık mücadelesinin verildiği propagandası oldukça güçlü bir şekilde devam etmiştir.

Ahmet Çiğdem’in (2013: 16) dünyada muhafazakârlık için Fransız Devrimi nasıl bir moment ise Türkiye’de de cumhuriyetin benzer bir moment olarak kabul edilmesine dair görüşü manidardır. Türkiye’de muhafazakârlığın kırılma noktası olarak görülebilecek gelişme cumhuriyetin kurulması ve ardından Mustafa Kemal Paşa’nın öncülüğünde atılan radikal adımlarla ilgilidir. Said Halim Paşa’nın yazdığı son eser, Millî Mücadele şartlarını gözetken ve düşünce odaklı olmaktan çok olayları değerlendiren bir çalışmadır. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa’nın cumhuriyet sonrasında attığı adımlara dair fikri arka planıyla ilgili bir değerlendirme yoktur. Ancak Said Halim Paşa’nın eskiyi terk etmek ve yeniye ikame etmekle ilgili pek çok öngörüsü ve tespiti, cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlı modernleşmesinin gelenekle iç içe geçen, radikal ve devrimci uygulamaların fikir tartışması sınırlarında kaldığı bir durumdan inkılapların hayata geçirilmesiyle ilgili jakoben ve sert bir siyasete geçilmiştir. İnkılaplara bağlı değişim, Said Halim Paşa düşüncesinde izleri takip edilen ve sosyolojik yorumların üzerine inşa edildiği toplumsal gerçekliğin muhafaza edilmesi gerektiğine dair anlayışa karşı gerçekleşmiştir. Dolayısıyla şehit edilmemiş olsaydı, var olan düşünceleri ile yeni ulus devlette düşüncelerinin ön planda olması beklenebilecek bir durum değildir. Çünkü toplumsal yapının değiştirilmesi, yeni bir insan ve toplum tipinin geçmişle bağının koparılması üzerinden devam etmiştir. Yine onun çokça eleştirdiği Batı medeniyetine entegrasyonla ilgili mukallit/

taklitçi radikal adımlar sert bir siyaset yoluyla atılmıştır. Kurulan yeni rejim ortamında onun öngörülerinin ortaya çıkardığı pek çok kriz söz konusudur.

Radikal adımlar atan cumhuriyet rejiminin Ziya Gökalp'in fikirlerine ve Durkheimcı bir sosyolojiye bağlı olarak geliştiği genelde iddia edilmektedir. Bu iddia kısmen doğru olmakla birlikte rejimin özellikle 1930'larda kültürel alanda değişiklikleri hedefleyen döneminde sosyoloji geri plana çekilerek yerini antropolojiye; "Durkheim ise yerini Eugéne Pittard'a bırakmıştır" (Toprak, 2012: 72-73). Çünkü sosyoloji, var olan toplumsal gerçekliğe odaklanmaktadır. Yeni bir toplum projesinde zamanla antropolojinin ve özellikle de fiziksel antropolojinin öne çıkması, yeni bir dil, tarih ve kültür inşasında var olan toplumsal gerçeklikten hareket etmekten çok kurgulanan gerçekliğin toplumsal gerçekliğe dayatılması söz konusudur. Rejimin kendi ideolojik kurgusuna odaklanması, biraz da var olan gerçekliğin sürekliliğini devrimci bir anlayışla kırmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle sosyoloji belli bir dönemde feda edilmiştir. Bu değişim de Said Halim Paşa'nın sosyolojik yorumlarının karşısında bir sürecin sürekliliğini göstermektedir. Sosyolojiden fiziksel antropolojiye geçiş, kendi toplumsal gerçekliğine rağmen bir değişimin karşısında olan Said Halim Paşa'nın sosyolojiyi esas alması ve düşüncelerinin cumhuriyet sonrasında karşılık bulmaması konusunda ilginç bir örnektir.

Said Halim Paşa düşüncesinde yenilenmek eski diye tanımlanan geleneksel unsurları bütünüyle reddetmekle değil, ıslah yoluyla mümkündür. Başka bir toplumdaki ya da medeniyet tecrübesinden bir şeyin alınıp kendi toplumuna ikame edilmesi, bir ıslah hareketi gibi gözükebilir de suni bir durum ortaya çıkarır. Onun deyişiyle olması gereken tadilen ıslahıdır. Batı ile kendisi olarak ilişki kurmak ve sadece bilim ve teknoloji almak yeterlidir (Said Halim Paşa, 2017: 38). Ancak Batıcılar taklitçiliğe dayanan ve kendi toplumlarının tarihsel tecrübesine karşı tebdilen ıslah yolunu seçmişlerdir (Işık, 2021: 234). Said Halim Paşa'da tadilen ıslah, İslamlaşmaktır. İslamlaşmak, kendi gerçekliğine rağmen değil, onunla yenilenmek ve ona olması gerekenlerle ilgili ideal üretmek demektir. Onun muhafazakâr yorumu, İslamlaşmak amacıyla birlikte anlaşılması gerekmektedir. Burada sadece geçmiş ve geleneği olduğu gibi kabul eden klasik bir muhafazakârlık söz konusu değildir. Çünkü gelenek, tek başına ideal üretecek bir kaynak değildir. Özellikle kendisi olarak değişmek ve yenilenmek vurgusunda muhafazakârlık ve İslamcılık burada birbirine bağlanmaktadır. Onun geçmişten geleni sırf gelenek olduğu için kabul eden birisi olmadığını vurgulamak gerekmektedir.

Cumhuriyetin kurulmasının ardından uzun müddet Said Halim Paşa gibi düşünöenlere siyasi ve entelektüel bir alan açılmamıştır.

İnkılaplar yoluyla yaşanan değışim sürecinde kültürel alana yapılan müdahaleler, geleneksel mütedeyyin kesimler tarafından “dine karşı” yapılmış gibi karşılanmıştır. Elbette İslam’ın kamusal alandaki etkinliğinin azalmasıyla ilgili bir siyaset, laiklik ilkesi dolayısıyla söz konusu olmuştur. Ancak Osmanlı modernleşmesinde de izleri takip edilen bürokratik elitin toplumun geneliyle yaşadığı kültürel ayrışmanın cumhuriyet sonrasında çok daha derinleştiği tespit edilebilir. Burada İslamcılarının, Millî Mücadele yıllarında siyasi olarak bölünmeleri ve cumhuriyet sonrasında ya ülkeyi terk etmek ya da sessiz kalmak gibi bir alternatifle karşı karşıya kalmaları dikkate alınmak durumundadır. Bu yaşananlar, İslamcılık adına uzun bir fetret döneminin oluşmasına ve gelenekle bağın kopmasına sebep olmuştur. Nitekim 1960’larda tercüme faaliyetleri yaygınlaşınca kadar İslamcılığın Türkiye’de taşıyıcıları olarak kabul edilebilecek isimlerde İslamcılık ve muhafazakârlığın bir arada olduğu dikkat çekmektedir. Necip Fazıl Kısakürek, Nurettin Topçu, Sezai Karakoç gibi düşünceleriyle cumhuriyet dönemi İslamcılığı üzerinde etkili olmuş isimlerde İslamcılık, muhafazakârlık ve hatta zikredilen ilk iki isim için milliyetçilikle bir arada bulunmaktadır. Ayrıca daha sonra muhafazakârlıktan ve milliyetçilikten kendisini ayırt etmek isteyen bazı radikal İslamcılarının, tam da Said Halim Paşa’nın Batıcıları eleştirdiği duruma tersinden düştükleri de görölmüştür. Kendi toplumsal gerçekliğinin ve geleneğinin farkında olmadan ve ona karşı gelişen bazı radikal İslamcı yorumların Batıcılara benzer bir durumu söz konusudur. Örneğın İran İslam Devrimi sırasında ve sonrasında başka bir toplumsal gerçekliğe bağılı olarak gelişen devrimci anlayışta da Said Halim Paşa’nın deyimiyle mukallit/taklitçi ve kendi toplumsal gerçekliğinden uzaklaşan anlayışın izleri bulunmaktadır. İran Devrimi’ni savunan İslamcılar açısından öteden beri devam eden baskı karşısında bir özgüven oluşmasına rağmen Said Halim Paşa’nın düşüncesinde temel olan unsurları göz önünde bulundurmeyen bir motivasyonun kendileri açısından olumlu sonuçlar ortaya çıkmamıştır. Kendi gerçekliğine rağmen hareket etmek, sosyolojiyi görmezden gelmek ya da ideolojik bir kurguya uydurmaya çalışmak, hangi kesim yaparsa yapsın benzer sonuçlara sebep olmaktadır.

Sonuç

Son dönemde daha çok dikkat çeken Said Halim Paşa, özgün bir düşünce üretmeyi başarmıştır. Bu özgün düşüncenin arkasında kendi toplumu ve Batı'yı tanıyan ve bütünsel bir bakış açısıyla hareket eden sosyolojik bir muhayyile bulunmaktadır. Buna bağlı olarak sosyolojik tespitleri ve yorumları ilgi çekmektedir. Said Halim Paşa, değişim sürecindeki bir toplumda hem bir düşünür hem de bir devlet adamı olarak değişimin nasıl olması gerektiğiyle ilgili görüşlere sahip olmuştur. Bu görüşlerinde klasik sosyologlarda da görülen muhafazakârlık ile sosyoloji arasındaki ilişki belirgindir ve merkezi bir yerde durmaktadır. Ayrıca kendisinin Batı'yı bütünsel bir perspektiften olumlu ve olumsuz yönleriyle analiz etmesi ve pek çok Batılılaşma taraftarının bu konuda yetersizliğinin farkında olması da ayırt edici özelliklerindedir. Burada da güçlü bir sosyolojik muhayyile söz konusudur. Bu muhayyileye bağlı gerçekliğin farkındalık, taklitçilik karşısında net bir tavır geliştirmesine sebep olmuştur. O daha çok mensubu olduğu toplumun dinamiklerinin ve gerçekliğinin temelinde İslam'ı kabul ederek Batı'daki gelişmelere körü körüne bağlanmadan fikrî bir istikamet arayışının timsali olmuştur. Bu bağlamda düşüncelerine bugünden bakıldığında da büyük ölçüde günümüze dair pek çok teşhis yapılabilmektedir. Bu durum aynı zamanda onun yaşadığı dönemdeki meselelerin önemli bir kısmını aşamadığımızı da göstermektedir.

Said Halim Paşa'nın radikalleşen bir Batıcılık ve Batılılaşma eleştirisine dair öngörülerini, zamanla pratikte de hayat bulmuştur. Yaşananlar büyük oranda onun öngörülerini haklı çıkarmıştır. Muhafazakârlığı sosyolojik gerçekçi bir bakış açısıyla kabul etmiş olması, radikalleşen anlayışların gelecekte ve kendi gerçekliklerinden kopmalarına dair öngörülerinin doğrulanmasını sağlamıştır. Devam eden süreçte radikal devrimci müdahaleler, İslamcılık ile muhafazakârlığı birbirine daha da yaklaştırmıştır. Bu da Said Halim Paşa'nın fikrî konumlanışıyla doğrudan ilgilidir. Çünkü ona göre İslam, toplumsal gerçekliğin en önemli kaynaklarından biridir ve bu alanın tahrip edilmesi, muhafazakâr bir reaksiyonun gelişmesinin başlıca sebeplerindedir. Onun İslamcılık yorumu radikal, devrimci ve anarşi üretecek bir aşırılıkta değil muhafazakâr bir sosyolojik temelde kendi gerçekliğinin ıslah edilerek değişimine odaklanmaktadır. Özellikle İslamcılarının geleneği yok sayarak hareket etmelerinin onları da gerçekliğin ötesine taşıması ve Said Halim Paşa'nın muhafazakâr İslamcı yorumunun bugün daha dikkat çeken bir yorum olmasının sebepleri arasında sayılabilir. Çünkü her radikalleşme kendi gerçekliğinin sürekliliğinden kopuşla ve bu gerçekliği tahrip etmeyle

ilgili bir yöne sahiptir ki Said Halim Paşa'yı en özgün kılan yönlerden biri bu farkındalıkta tespit edilebilir.

Kaynaklar

- Aktay, Y. (2021). "Osmanlı'nın İslamcı Prensi: Said Halim Paşa". *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. Asım Öz (Ed). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. ss. 193-207.
- Bostan, M. H. (2021). "Sadrazam Said Halim Paşa'nın Hayatı ve İslamcılık Fikir Hareketi İçindeki Yeri". In A. Öz (Ed.), *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür* (pp. 23-48). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. ss. 23-48.
- Çiğdem, A. (2013). "Sunuş". *Muhafazakârlık*. A. Çiğdem (Ed.). 5. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 13-19.
- Dönmez, E. (2021). "Muhafazakâr Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa". *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür* (pp. 23-48). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. ss. 349-363.
- Işık, V. (2021). "Said Halim Paşa ve Tadilen İslah Anlayışı Olarak İslamlaşmak". *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. Asım Öz (Ed.) İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. ss. 231-240.
- Nisbet, R. (2013). *Sosyolojik Düşünce Geleneği*. Y. Kaplan (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Nisbet, R. (2020). "Muhafazakarlık ve Sosyoloji". F. Duman (Ed.). *Muhafazakarlık Okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları. ss. 196-216.
- Özyurt, Cevat (2013) "Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslamcılığın Oluşumu", *Muhafazakâr Düşünce*. Cilt 10. Sayı 37. ss. 67-102.
- Said Halim Paşa (2015). *Bütün Eserleri*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Said Halim Paşa (2017). *İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Said Halim Paşa (2019). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*. F. Yücel (Çev), İstanbul: Kronik Kitap.
- Soydan, M. R. (2021). "Said Halim Paşa'nın Kurmayı Düşündüğü "Muhafazakar Fırkası" ile İlgili Bir Vesika". *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. Asım Öz (Ed.). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 435-441.
- Tak, A. (2021). "Said Halim Paşa'nın Muhafazakarlık ve İslamcılık Arasında Sosyolojik Vizyonu". *Said Halim Paşa Kitabı: Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. Asım Öz (Ed.). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. ss. 573-592.
- Toprak, Z. (2012). *Darwinden Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap.